

Національна  
академія наук України

Інститут  
української археології та джерелознавства  
імені М.С.Грушевського



Інститут літератури імені Т.Г. Шевченка



**МИХАЙЛО ГРУШЕВСЬКИЙ**  
MYKHAILO HRUSHEVSKY DIGITAL ARCHIVES



**Видавництво "Світ"**

<http://svit.gov.ua/>

---

# Михайло ГРУШЕВСЬКИЙ

---



## ТВОРИ у 50 томах

### Видавнича рада:

Борис ПАТОН — голова  
Любомир ВИНАР • Іван ДРАЧ • Аркадій ЖУКОВСЬКИЙ  
Володимир ЛИТВИН • Олексій ОНИЩЕНКО • Сергій ПЛОХІЙ  
Френк СИСИН • Ярослав ЯЦКІВ

### Головна редакційна колегія:

Павло СОХАНЬ — головний редактор  
Ігор ГИРИЧ — відповідальний секретар  
Сергій БЛОКІНЬ • Геннадій БОРЯК • Віктор БРЕХУНЕНКО  
Галина БУРЛАКА • Василь ДАНИЛЕНКО • Микола ЖУЛИНСЬКИЙ  
Мирон КАПРАЛЬ • Олександр КУЧЕРУК • Олександр МАВРІН • Ігор МЕЛЬНИК  
Надія МИРОНЕЦЬ • Юрій МИЦИК • Всеволод НАУЛКО • Світлана ПАНЬКОВА  
Руслан ПИРИГ • Валерій СМОЛІЙ • Ольга ТОДІЙЧУК • Василь УЛЬЯНОВСЬКИЙ  
Ярослав ФЕДОРУК • Андрій ФЕЛОНЮК • Варвара ШУЛЬГА

---

Михайло  
ГРУШЕВСЬКИЙ

---



Том 13

Серія

Літературно-критичні та художні твори  
(1887–1924)



**МИХАЙЛО ГРУШЕВСЬКИЙ**  
MYKHAILO HRUSHEVSKY DIGITAL ARCHIVES

ЛЬВІВ  
ВИДАВНИЦТВО  
«СВІТ»  
2012

УДК 94(477)  
ББК 63.3 (4 УКР)  
Г 91

*Випущено на замовлення Державного  
комітету телебачення і радіомовлення України  
за програмою "Українська книга" 2012 року*

*Затверджено Вченою радою  
Інституту української археографії та джерелознавства  
імені М.С.Грушевського НАН України*



Упорядкування, коментарі, мовна редакція текстів М.Грушевського та пояснення слів —  
Галина БУРЛАКА

Переклад висловів іншомовного походження — Мирослав ТРОФИМУК



**Видавництво "Світ"**

<http://svit.gov.ua/>

ISBN 978-966-603-223-5  
ISBN 978-966-603-742-1 (т. 13)

- © Інститут української археографії та джерелознавства імені М.С.Грушевського НАН України, 2012
- © Інститут літератури імені Т.Г.Шевченка НАН України, 2012
- © Бурлака Г., коментарі, 2012
- © Видавництво «Світ», дизайн та художнє оформлення, 2012

---

РОЗДІЛ IV

---

НЕЗАКІНЧЕНІ ТВОРИ, ФРАГМЕНТИ



## МІЛІОН (3 дневника)

1 квітня. Я переїхав сьогодні на нове помешканне: запримітив його ще торік, дуже мені впали до вподоби сі яри, вкриті некультивованим вишняком, се подвір'є маломістечкове, застелене моріжком, — та доперва тепер вдалось мені його захопити — щоб триматись по змозі якнайдовше. Та і перепровадження сей раз для мене було менш прикре, ніж звичайно, і я справді стоїчно перетерпів сокрушення моєї софки і покричав на фірмана лише з обов'язку; здається, і фірман прийняв моє кричання так же формально і переслухав ще з більшим стоїцизмом.

Але досить про се. Сьогодні більше зібрання з нагоди роковин, і я хочу сказати дещо: я виходжу з того, що теперішнє бабране — то грання лише в ідею, ut aliquid fieri videatur [щоб здавалося, наче щось робиться], і з сим треба раз покінчити, вареникофілів ми не потребуєм, а правдиві сторонники най візьмуться за роботу — як за роботу справді, не оглядаючись на “обставини” і “лихолітте”. Ширити ідею в масах треба на широкий розмір і застановиться над призбиранням фондів. Народня робота, що оперує сотками замість міліонів, — се карикатура. Але вже час йти.

2 [квітня]. Вчорашні сходи “удалися”, себто ми заспівали й розійшлись...

Сказали славословія всім “стовпам” по черзі і “пару теплих слів” для народа, за те спорожнили престрашенну батарею фляшок. Utile cum dulci [корисне з приємним]. Я, розуміється, теж дістав великі брови і штурканне чарками з гурмою патріотів, але... Так іти далі не можна. Був і дядько, сей вар[е]ничайший патріот, щось хтів казати мені й просив прийти в суботу. То ще цікавий тип. Мати такі здібности, таке розуміння світу, такі колеґації й таке независиме становище, й так ганебно-пасивно коритись перед “обставинами” і шкурним інтересам жертвувати все — та й не шкурним — а сибаритським.

4 [квітня]. Був вчора у дядька. Цікава річ! Омеляненко, теперішній ректор, приятель дядька, здається, від власних хрестин, питався його, чи би я не пішов на надзвичайного\* до Гурієва\*, де реформують університет на нове копито і виганяють старий персонал, тож потрібують “людей без забобонів”. Назбирали з усіх університетів тих беззабобонних, як ватагу кондотьєрську\*. Розуміється, я подякував\*. Дядько дуже здивувався.

— Пішов Терентьев, автор радикальних статей про централізм, і Дементьев, той що...

— І наш славний патріот Слимаченко і “непримиренний” Робаченко.

— Тож то я й не розумію, чому б і тобі?.. Відразу надзвичайним, чого ти тут ледве чи діждешся і за п'ять літ.

— Можливо, що й ніколи, але скаржитись на “лихолітте” й самим те лихолітте іншим нести, то трохи неконсеквентно.

На тім ся розмова й скінчилась. Поговорили ще про сходини. Розуміється, “обставини”...

Про сходини говорив сьогодні з Кр. і Мор. Вони годяться, що далі в тій компанії до нічого не дійдеш, треба вибрати здоровші, енергічніші елементи й з ними робити. Розуміється, вічне говорення про брак фондів, але стовпи і тут однаково небагато помагають. Хиба для поради. Се все мене дуже подразнило; ходив до пізньої ночі під сим парком, що навпроти. Дядько казав, що се вілля Галущенко, і він тепер тут мешкає. Чудесні липи починають розвиватись і пахнуть, віє весною.

6 [квітня]. Був дядько у мене. Омеляненко казав, що я зле записаний, і що для мене в тутейшій університеті слабі вигляди, і радив іти до Гурієва; розуміється, дядько умовляв, а я відпекувавсь; щоб звести на що інше, говорив з ним про потребу фондів. Він мав стільки приятелів межи грошовими тузами, яку складку міг би спорудити! Дядько, одначе, на се промовчав, зате дав мені спасенну раду (ми ходили хідником попід парком):

— Знаєш що, Іване, як тобі так треба грошей, хочеш, я тобі висватаю середню Галущенкоівну, і ти дістанеш мільон посагу на задоволення своїх плянів.

Я засміявся, а він знову:

— Я не жартую. Я міг би оце, як стоїмо зараз, іти до них з тобою. Ти магістрант і міг би бути в сій хвилі надзвичайним, значить, представляєш “партію”.

Я подякував його за його родинну прихильність і сказав, що не маю охоти йти, бо маю іншу роботу. Розуміється, Галущенкоівни мені не треба, але якби можна було з Галущенко здерти що-небудь “на благое учреждение”, то я б згодився ходити до нього на кожний дванадесятий празник\* протягом року.

7 [квітня]. Везе мені з тою “надзвичайною”, якби з чим добрим. Сьогодні [цей абзац перекреслений автором].

8 [квітня]. Вчора був на іменинах у Паращинських, було сила народу, багато хлопців з породи “розважних” і “добронадійних”, з чудесними краватками і фризурями, і відповідних до того панн. Я, може б, і не пішов, бо помалу еманципуюся з ріжних свояцьких обов’язків, святочних визитів і іменинних всесожраній, але сподівався бачити Антоніну. Дійсно, вона була і я за вечерею сів коло неї. Говорили за останні події, але якось не йшло. Як звичайно, я вертався в досить мінорнім настрої по тому. Звичайно — я все незадоволений, розчарований по тім, як її бачу. Се дивна річ. Мені здається, що вона мені подобається як дівчина, але я все не найду ключа до її душі, не знайду в ній чоловіка. Якби, принаймні, вона могла залюбитися

в мені, щоб я міг бути певним щодо свого впливу на неї, але се все для мене загадка. Я й сьогодні рано був злий і не мав охоти до роботи, хоч мав ранок вільний і навмисно не ходив навіть до бібліотеки.

9 [квітня]. Сьогодні був в бібліотеці, сходжу згори до салі, дивлюсь — Терентьев і Дементьев, Слимаченко і Робаченко, і Омеляненко з ними — він же щось ніби за фактора в справі того гурієвського університету. Побачивши мене, покиваша глави і помаваша руками своїми\*.

— А от ще один колега, — возопив Слимаченко.

— Ходить, ходить до нас, юноша, — ласкаво закликав Дементьев, перейнятий свідомістю свого повиснення на гурієвську кафедру.

— Вареники від вас не втічуть, переседите кілька років між німцями та й вернетесь знову на свободі забавлятися в сепаратизм, — потішав Терентьев.

— Наука космополітична і не зв'язана ні часом, ні місцем, — зауважив на се з натиском “непримиренний” Робаченко.

При тім вони ласкаво тріпали мене по плечах, а Омеляненко, споглядаючи розчуленим оком на сю групу примиренних “крикунів”, простирав над ними дісницю і шуйцю свою, як би благословляючи їх, без ріжниць національностей і напрямів на служення коло жертвенника вседержавного лаполізання.

Наостанку я перервав сю ідилічну сцену, заявивши Омеляненку, що не можу іти до Гурієва і прошу на мене не раховати. Счинився вопль мног, Слимаченко з Робаченком почали вичисляти мені всі пенсії, вигоди й вигляди, які чекають кожного беззабобонного чоловіка в Гурієві, а Терентьев з Дементьевим лише зміряли мене очима і відійшли.

— Козацькі фантазії, — сказав Терентьев.

— Недовго потривають, — відповів Дементьев йому в тон.

На сім скінчилось.

Ага, мав цікаву розмову з “многонадійним” Богуном, з яким носяться тепер, як з великим світилом науки in spe [в майбутньому]. Бачив його в бібліотеці, питаю, з котрого фаху буде він кандидувати на стипендію.

— Я зовсім не думаю, — відповів, — яка користь? Побирати два роки жебрацьку стипендію, щоб потім седіти невідоме число літ магістрантом і доцентом. Я маю знайомости, й можу бути за кілька років совітником губер[н]ського правління, а потім і віце-губернатором.

10 [квітня]. Сьогодні (неділя) прийшов дядько перед полуднем.

— Бачив Омеляненка, казав, що ти вирікся. А я думав, що ти передумаєш і навмисно не казав ще йому. Се чисте божевілле не взяти катедри і зістатися в повітря надалі.

— Якби мене так інтересовала кар'єра, я б не чекав катедри в Гурієві, а поїхав би, як збрали волонтерів туди на посади адміністраційні.



— То що инше, але ти займався б наукою й там однаково, а міг би по кількох роках вернутись сюди. Хіба ти не бачиш, що в теперішніх обставинах ти однаково нічого не можеш робити тут.

— Чому не можу?!

— Хіба розбити собі голову в мур? Одиниця не може переробити історичного процесу. Все залежить від життєвої сили народу: переживе він лихолітте і не пропаде — виграно, не переживе — програно.

— Але можна в ньому зміцнити або ослаблювати сю життєву силу, силу сопроотивлення — се щонайменше. Що ж до одиниць, то вони багато можуть, коли хочуть.

Дядька, очевидно, ся розмова знула і він з утіхою схопився і сказав:

— А я й забув, я тебе прийшов кликати на вареники, буде Галущенко, генерал Рубайло і ти четвертий, зберайся й підем!

— Се на оглядини, — засміявся я.

Дядько трохи замішався.

— Не на оглядини, але се цікава компанія і може тобі придатись.

При тім ми порядно подзвоним чарками, як сього вимагає присутність Рубайла.

Я при тім мав свої гадки щодо можливої користі сих знаємостей і не відмовлявся, хоч зрозумів, що дядькови заїхала в голову думка оженити мене з Галущенківною. Він, безперечно, мене любить, скільки дозволяє йому сибаритська натура, і я навіть певний, що й моя “нерозважність”, як він не воює з нею, йому приємна: от, мовляв, які в нашім роді є завзяті брикуни, чхав на все — й кінець.

Коли прийшли, надійшов Галущенко — йому дуже усміхалася перспектива бути в маленькій компанії разом з Рубайлом, і він з вдячності дядькови за посеред[ництво... Далі текст відсутній] .

## Міліон

Перша публікація — у виданні: *Грушевський М.* Із літературної спадщини. — К., 2000. — С. 311–314. Друкується за автографом: ЦДІАК України. — Ф. 1235, оп. 1, спр. 261, арк. 1–9.

Текст на окремих аркушах, їхня нумерація переплутана при архівному описуванні: текст першого аркуша продовжується на звороті другого, текст другого — на звороті третього і т. д., що не було враховано при першій публікації. Окрім того, не всі аркуші збереглися. Представлений тут текст — спроба реконструкції цього незавершеного твору. Логічні пропуски позначаємо крапками у квадратних дужках.

**с. 499 ... чи би я не пішов на надзвичайного...** — тобто на посаду надзвичайного професора. Цю посаду в університеті надавали тим, хто захистив магістерську дисертацію і мав певні успіхи в науковій роботі. Наступним і вищим шаблем викладацької кар'єри була посада звичайного професора.

**... до Гурієва...** — йдеться про місто Тарту (Юр'їв, Дерпт) — друге за величиною місто Естонії. Університет у цьому місті створений у 1632 р. У 1898–1918 рр. мав назву Юр'ївський університет (у зв'язку з перейменуванням Дерпта на Юр'їв). Від 1831 р. у зв'язку з ліквідацією Віленського та Варшавського університетів став головним місцем навчання українців (особливо з Волині та Поділля), поляків та білорусів з-під російської займанщини.

**... як ватагу кондотьєрську** — тобто як найманців-штрейкбрехерів. М. Грушевський намагається засобами езопової мови пояснити, що причиною такої незвичайної для університету події, як заміни викладачів, очевидно, стали політичні чи національні переслідування.

**Розуміється, я подякував** — тобто відмовився, подякувавши.

**с. 500 ... на кожній дванадцятій празник...** — дванадцять найважливіших після Великодня свят у православ'ї, присвячених подіям земного життя Ісуса Христа і Богородиці.

**с. 501 ...покиваша глави і помаваша руками своїми** — тобто кивали головами і махали руками — граматична дієслівна форма імперфект церковнослов'янської мови.

## Запорожці

Перша публікація — у виданні: *Грушевський М.* Із літературної спадщини. — К., 2000. — С. 326–335. Друкується за цим джерелом.

Оригінал (автограф олівцем) зберігається у Римі, в патріаршому архіві Св. Софії. — Фонд ЗУНР, тека М. Грушевського. Твір незакінчений і не датований автором. Текст свого часу виявив і підготував до публікації *Мирослав Лабунька (1927–2003)*. Він же на підставі дослідження інших матеріалів архіву ЗУНР, зокрема листування М. Грушевського, виклав деякі міркування про можливий час створення “Запорожців”: “Можна дійти висновку, що річ була написана коротко перед поворотом Грушевського в Україну (1924) у Бадені біля Відня, де він тоді з родиною жив” (*Грушевський М.* Із літературної спадщини ... — С. 323). Л. Винар до цього додає: “Цей сценарій історик писав на замовлення В. Винниченка для фірми “Українфільм”, що її заложив Винниченко з грузинським діячем Васо Думбадзе. Ця фільмова компанія планувала випустити кінофільми за сценарієм М. Грушевського “Запорожці”, за романом В. Винниченка “Соняшна машина” та інші. Проте “Українфільм” через брак фінансів незадовго розпався, а сценарій Грушевського з 1922 року, правдоподібно, не був закінчений” (Там само. — С. 10).

Отже, приблизна дата створення “Запорожців” — 1922–1923 рр.

**с. 503 Уведеніє** — Введення у храм Пресвятої Діви Марії — велике християнське богородичне свято. Святкують 21 листопада за юліанським календарем, 4 грудня — за григоріанським.

**Левенець Іван Прокопович (р. н. невід.–бл. 1736)** — полковник полтавський (1700–1702, 1703–1709, 1725–1729). У 1709 р. не підтримав заходи гетьмана Івана Мазепи, спрямовані на ліквідацію московського панування в Україні, однак не допомагав і московським військам у бойових діях проти шведсько-української армії.

**Мазепа Іван Степанович (1639–1709)** — український військовий, політичний і державний діяч. Гетьман Війська Запорізького, зверхник козацької держави на Лівобережній (1687–1704) і всій Наддніпрянській Україні (1704–1709). Князь Священної Римської Імперії (1707–1709). Під патронатом московського царя Петра I проводив курс на відновлення козацької держави Війська Запорізького в кордонах часів Хмельниччини. Тривалий час підтримував Московське царство у Північній війні зі Швецією, але 1708 р. перейшов на бік шведів. Після поразки під Полтавою врятувався у Молдавії.

**... на майдан виходить магистрат...** — тобто представники міського управління.

**... офіцери московської залози...** — у результаті підписання Московських статей 1665 р. були значно обмежені права Гетьманщини, посилилася адміністративна і фінансова залежність України від Московського царства. Майже у всіх великих українських містах розмістилися російські гарнізони — залози, значно розширилися права царських воевод, які зосередили в своїх руках ряд військових і фінансових функцій. У Полтаві стояла московська залоза під командуванням полковника О. Келіна.

**... на св. Михайла...** — 21 листопада православна та греко-католицька церкви відзначають Собор Архистратига Божого Михайла та інших Небесних Сил безтілесних або, як скорочено називають у народі, день Святого Михайла.

## ЗМІСТ

	с. текстів	с. ком.
<b>Розділ І. ПРОЗА</b> .....	5	543
На траві. ....	7	543
“Я був тоді у гімназії, в останньому класі...” .....	12	544
Неробочий Грицько Кривий .....	22	545
Перехожі .....	39	546
Старий терен .....	42	547
Остання кутя .....	48	547
Особисте щастя .....	58	548
Пан .....	72	550
Перешкода .....	82	551
Історія одної ночі .....	90	552
Ясновельможний сват .....	106	553
Ніч .....	123	559
Предок .....	127	559
Пенати .....	132	560
Комета .....	142	560
З похорону .....	152	561
Тестамент .....	157	561
Як ми стрічали Новий рік .....	179	561
Біжниця в Зомербергу .....	183	562
На горах .....	196	563
У Святої Софії .....	200	563
Історія синьйори Занети Альберіго з Венеції .....	215	565
Розмова з Кривоносом .....	228	565
Вихрест Олександр .....	233	566
<b>Розділ ІІ. ДРАМАТИЧНІ ТВОРИ</b> .....	239	567
Хмельницький в Переяславі .....	241	567
Ярослав Осмомисл .....	299	571
<b>Розділ ІІІ. ПЕРЕКЛАДИ</b> .....	351	573
В. Гаршин. Чотири дні .....	353	573
Житіє Олексія, чоловіка Божого .....	361	573
Житіє святого праведного Филарета Милостивого .....	367	573
Д. Мамін-Сибіряк. Майя .....	377	574
Д. Мамін-Сибіряк. Баймаган .....	386	574
Г. Флобер. Іродіяда .....	395	574
Предок .....	419	575

<b>Розділ IV. НЕЗАКІНЧЕНІ ТВОРИ, ФРАГМЕНТИ</b> . . . . .	425	575
“Діялося року Божого тисяча сімсот першого...” . . . . .	427	575
[Приват-доцент] . . . . .	466	576
“Діялось се — тому років вісімсот, трохи більше” . . . . .	479	578
“Недалеко великого гостинця зі Львова до Галича...” . . . . .	494	580
Міліон . . . . .	499	581
Запорожці . . . . .	503	581
Дрібні фрагменти . . . . .	512	582
<b>Розділ V. ДОДАТКИ</b> . . . . .	515	582
<b>Ранні редакції оповідань</b> . . . . .	517	582
Остатня куця . . . . .	517	582
Старий терен [I] . . . . .	528	583
Старий терен [II] . . . . .	528	583
Пани . . . . .	532	583
<b>Авторські передмови до збірок</b> . . . . .	536	583
[Передмова до збірки “Оповідання”] . . . . .	536	583
[Передмова до збірки “Sub divo”] . . . . .	536	584
[Передмова до збірки “З старих карток”] . . . . .	537	584
Подорож на Ай-Петрі . . . . .	538	584
КОМЕНТАРІ . . . . .	543	
ПОКАЖЧИК ІМЕН . . . . .	585	
ПОЯСНЕННЯ СЛІВ . . . . .	587	

НАУКОВЕ ВИДАННЯ

---

## Грушевський Михайло Сергійович

---

Твори: У 50 томах

Том 13

Серія “Літературно-критичні та художні твори”  
(1887–1924)

Редактор *Л.Веремієнко*  
Художнє оформлення *С.Іванов*  
Технічний редактор *І.Сімонова*  
Коректор *О.Тростянчин*

### Грушевський М.С.

Г 91 Твори: У 50 т. / редкол.: П.Сохань, І.Гирич та ін.; голов. ред. П.Сохань. — Львів : Світ, 2002 — .  
Т. 13: Серія “Літературно-критичні та художні твори” (1887–1924) /упор. Г.Бурлака. — 2012. — 592 с.  
ISBN 978-966-603-223-5; 978-966-603-742-1 (т. 13)

Останній з трьох томів серії “Літературно-критичні та художні твори” умістив завершені літературні тексти і фрагменти 1887–1924 років. Представлені оригінальні прозові й драматичні твори М. Грушевського, а також низка перекладів. Частина матеріалів публікується вперше.

Видання розраховане для науковців та всіх, хто цікавиться красним письменством.

ISBN 978-966-603-223-5  
ISBN 978-966-603-742-1 (т. 13)

**ББК 63.3 (4 УКР)**

Формат 70x100<sup>1</sup>/<sub>16</sub>. Папір офс. Гарн. Academy. Офс. друк. Умовн. друк. арк. 48,1.  
Обл.-вид. арк. 42,0. Тираж 5000 прим. Вид. № 28. Зам. 81П

Державне спеціалізоване видавництво “Світ”  
79008 м. Львів, вул. Галицька, 21

Свідоцтво суб'єкта видавничої справи: ДК № 2980 від 19.09.2007 р. [www.svit.gov.ua](http://www.svit.gov.ua)  
e-mail: [office@svit.gov.ua](mailto:office@svit.gov.ua)  
[svit\\_vydav@ukr.net](mailto:svit_vydav@ukr.net)

Друк ТДВ “Патент”

88006 м. Ужгород, вул. Гагаріна, 101

Свідоцтво суб'єкта видавничої справи: ДК № 4078 від 31.05.2011 р.